

DE JARDIN ANGLO-CHINOIS, EEN IN DE NEDERLANDEN WEINIG BEKENDE TUINSTIJL: HET BOEKENBERGPARK TE ANTWERPEN-DEURNE¹

WIM MEULENKAMP

Het is merkwaardig dat enkele tuinstijlen ongeïdentificeerd blijven in ons land. Men weet dat deze stijlen in het buitenland bestaan, maar past de terminologie nooit of zeer zelden toe op Nederlandse voorbeelden.² Maar al te vaak wordt de Nederlandse situatie de facto gezien als gebezigd in een strikt vacuüm, alsof er geen verbindingen over en weer bestaan, en alsof ons land altijd een *Sonderfall* poneert. Is dit provincialisme? Isolationisme? Onbekendheid met internationale fenomenen?

De laatste jaren is daar enige verandering in gekomen, waarbij twee of drie internationale stijlen werden geïntroduceerd binnen Nederlandse context. Zo was dit het geval tot voor relatief kort geleden bij de rococo-tuinstijl³ en bij de gardeneske stijl.⁴ Voor wat betreft de toepassingen van de *ferme ornée*-stijl in Nederland is de terminologie ook al zelden gebruikt, terwijl we juist enkele uitmuntende voorbeelden van die stijl hebben (onder meer Windesheim, Enghuizen, Vilsteren, delen van Landfort).⁵ Maar een grote omissie blijft nog steeds de *jardin anglo-chinois*, die immers ook niet in verband met ons land wordt gebruikt.⁶

BRONNEN EN LITERATUUR

Alleen al vanwege de naam lijkt de *jardin anglo-chinois* een ver-van-mijn-bed verhaal. Kennis van deze stijl en identificatie van voorbeelden kunnen echter juist zo relevant zijn voor het onderkennen van de stroming en de accenten die ook invloed op de tuinkunst in ons land hadden. Kort gezegd is de *jardin anglo-chinois* de Franse verwerking van de Britse landschapsstijl. En hoe die er over het algemeen uitzag is op te maken uit de literatuur, maar vooral door het extrapoleren van de visuele gegevens uit Le Rouge (zie hieronder), en door kennisname van de resterende parken in deze stijl. Het werd een Europese sub-

stijl die behalve in Frankrijk bijzonder populair was in Duitsland, maar ook in Scandinavië, Rusland, zelfs in de Nederlanden, en ook weer een invloed kreeg in Groot-Brittannië.

Afb. 1. Rechts in de achtergrond een tafereel als op Boekenberg: een ensemble van grot, waterpartij waarover een brug, en toren aan de overzijde. G.L. le Rouge, Les jardins anglo-chinois XXI-1.

De belangrijkste bron voor onze kennis over deze specifieke sub-stijl, maar meteen ook de belangrijkste verspreider van de anglo-chinese stijl in Europa, is het deelwerk van de landmeter en graveur G.L. Le Rouge (ca. 1707/1712-1790 of later): *Détail des nouveaux jardins à la mode*, 21 delen (*Cahiers*), Parijs 1775-1790 [=1789]. Vanaf deel 2 werd de titel, die soms nog wel eens verder kon variëren: *Les jardins anglo-chinois*. Le Rouge begon met het opnemen en weergeven van parken die als anglo-chinees konden worden beschouwd, en vervolgens werden nieuwe tuinen en parken die onder de inspiratie van het deelwerk werden aangelegd, ook weer opgenomen in opvolgende *Cahiers*. Dit werk werd meteen de naamgever van de anglo-chinese stijl.⁷ Voor een nader begrip en tot illustratie van soortgelijke tuinen en parken, is tevens het boek belangrijk van een sleutelfiguur in de anglo-chinese stijl, Charles-Joseph Lamoral, Prince de Ligne (1735-1814), *Coup d'Oeil sur Beloeil et sur une grande*

partie des jardins de l'Europe, 1781 en latere, steeds meer uitgebreide edities. In dat boek wordt ingegaan op De Ligne's plannen en ontwerpen voor zijn eigen park te Baudour (in Le Rouge weergegeven als 'Boudour'), en gaf hij zijn onverhulde oordelen over de vele Europese tuinen en parken die hij, kosmopoliet bij uitstek, altijd in het licht van de anglo-chinese smaak bekeek.⁸ Een andere contemporaine bron, maar pas veel later uitgegeven, is Thomas Blaikie, *Diary of a Scotch Gardener at the French Court at the End of the Eighteenth Century*, Londen 1931. Blaikie (1750-1838) was in de jaren 1770 en 1780 tuinarchitect in Franse dienst en zijn aantekeningen dateren dus uit het scharnierpunt van de genoemde stijl.

De Fransen ondersteunden hun aannames over de *jardin anglo-chinois* met het befaamde boek van de architect William Chambers, waarin grotendeels verzonnen beschrijvingen van Chinese tuinen: *A Dissertation on Oriental Gardening*, Londen 1772 (Franse editie 1773). De Fransen konden nu stellen, aan de hand van Chambers' beweringen, dat de Chinezen al veel eerder een dergelijke stijl kenden. Ook van belang was dat Thomas Whateley's *Observations on Modern Gardening*, 1770, in 1771 in het Frans en Duits vertaald werd. Men verwees, en verwijst ook nu nog, naar de beschrijvingen die met name Franse jezuïeten hadden gegeven, in de zeventiende en achttiende eeuw, van Chinese tuinen. Dit kan zeker *enige* invloed hebben gehad, maar verklaart nog bij lange niet de andere kenmerken van de anglo-chinese stijl, zoals al die speeltuigen in de parken, de menging formeel/irregulier, en de volstrekt andersoortige exotismen die ook graag en gretig werden opgenomen (Turkse tenten, Hollandse molens, gotische ruïnes). En blijft het feit dat een Franse *jardin anglo-chinois* er nog altijd uitzag en -ziet als een slecht begrepen 'Engelse' tuin, en absoluut niet als een Chinese tuin.⁹

KENMERKEN

Deze Franse en uiteindelijk Continentale 'verbastering' van de landschapstijl zoals die uit Engeland bekend is, heeft zoals gezegd een aantal kenmerken. Deze zijn samen te stellen door uit de gegevens (bronnen, literatuur en nog bestaande locaties) de typologieën te distilleren. En deze zijn:

1. Men maakt (veelvoudig) gebruik van chinoiserie elementen zoals pagodes, tempels, Chinese bruggen, jonken, 'Chinese' parasols, maar ook bizarre rotsformaties zoals op Sanspareil, bij Bayreuth.
 2. Een overdaad aan gebouwde elementen, vaak niet goed op elkaar afgestemd. Sierkluisen, Turkse tenten, Zwitserse en gotische bouwwerken, al dan niet in combinatie met klassieke tempels. In Schwetzingen ziet men heden ten dage nog hoe volstrekt van elkaar verschillende bouwwerken te dicht opeen staan. Soms zijn ook 'extreme' exotica gebruikt: siervulkanen, Diogenestonnen, of hele sierdorpjes zoals op Versailles (de Hameau), Wilhelmshöhe (Chinees dorp Mulang), Schönbusch (Zwitserse en Hollandse nederzetting).
 3. Vaak wordt een poging gedaan de tuin met levend of quasi-levend materiaal te vullen: kluisenaarspoppen, realistische beelden van exotische of juist alledaagse figuren (boeren en boerinnen, stenen schaapskuddes, nep-begraafplaatsen zoals in Boudour of op Vilsteren).
 4. Veel van de parken zijn eigenlijk te klein van oppervlakte om alle elementen naar genoegen te spreiden.
 5. Onderdelen van de tuin bevatten nog formele aanleggen, naast de landschappelijke aanleg. Soms gaat het om gehandhaafde onderdelen, maar ook om tegelijkertijd aangelegde formele details.
 6. De tuin kent een aantal speelse onderdelen, bijna kermisachtig: wip of schommel, glijbaan of carrousel, en ook wel Hollandse molens. Typisch Frans, maar men ziet/zag het ook gebruikt in Steinfurt en Schönbusch.
- Niet ál deze kenmerken zijn per se in de tuin verwerkt, maar men vindt er gewoonlijk veel van de genoemde karakteristieken verbeeld.

VERSPREIDING

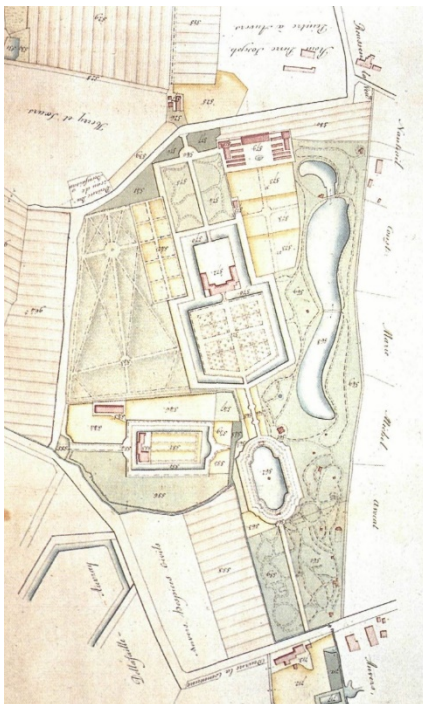
De corpus van het aantal tuinen en parken in deze stijl bedraagt zeker enkele tientallen, velen nog bestaand, al zijn hier vaak elementen uit verdwenen: in Frankrijk gaat het onder meer om de Désert de Retz, Ermenonville, Parc Monceau. In Duitsland: Steinfurt, Schönbusch bij Aschaffenburg, Hohenheim, Schwetzingen, Wilhelmshöhe bij Kassel, Wilhelmsbad bij Hanau, Sanspareil en Fantaisie bij Bayreuth, en ten dele Wörlitz. Ook Oostenrijk en Zwitserland kennen voorbeelden van deze stijl, de belangrijkste is wel het nog verbazend

goed intacte Arlesheim bij Basel. In de zuidelijke Nederlanden, het huidige België, komt/kwam de stijl vaak voor, maar dit had natuurlijk van doen met de bijna volstreekte verfransing van de kunsten aldaar, een invloed die tot en met Vlaanderen doorliep. Voorbeelden van Waals/Vlaamse *jardins anglo-chinois* zijn: Attre, Beloeil/Baudour; Alden-Biesen, en het Boekenbergpark. Tuinen in dezelfde anglo-chinese stijl zijn ook aan te wijzen in Rusland en in Scandinavië. De stijl reflecteerde uiteindelijk ook weer terug, althans zo lijkt het, op Groot-Brittannië. Zelfs in het toch altijd als archetypisch voorbeeld van de Engelse landschapstijl genoemde Stourhead, waaraan de schepper en eigenaar Henry Hoare in een latere fase elementen van de *jardin anglo-chinois* toevoegde - elementen die uiteindelijk door zijn kleinzoon Richard Colt Hoare verwijderd werden, zodat we tegenwoordig een 'vervalst' Stourhead kunnen bewonderen. Andere Britse voorbeelden met minstens een zweem van de anglo-chinese stijl zijn Painshill, Hawkstone, Shugborough en Kew Gardens. De stijl was het meest voorkomend in het tijdvak tussen ongeveer 1770 en 1800, met latere uitlopen.

Nederland lijkt vooralsnog een uitzondering te vormen, althans: er is nog nooit een tuin/park in die stijl hier aangewezen. Maar dat is niet verwonderlijk, omdat we die stijlbenaming hier ook niet hanteerden. Toch zijn er zeker scheppingen te noemen die een *style anglo-chinois* laten zien. Vooral de fase die zichtbaar is op de bekende 1794 plattegrond door T.A. Hartmeyer van het park van Twickel: bergjes, een hermitage, rustieke bouwwerkjes. Dit leunt ook enigszins tegen de vigerende stijl op Rhederoord. Velserbeek, met zijn Chinese kiosk, (verdwenen) schijnruïne, hermitage en nog meer, is ook zo'n voorbeeld; waarbij men wellicht ook nog Beekestijn zou kunnen noemen. Maar heel evident speelt de stijl mee in Gijsbert van Laar's welbekende *Magazijn van tuin-sieraaden*. Het is te verwachten dat nader onderzoek meer voorbeelden aan het licht zal brengen.

Tot handvat voor nadere bestudering, en tot voorbeeld en illustratie volgt hier een korte studie naar een tuin die in haar wordingsgeschiedenis zeer zeker voldoet aan alle vereisten van de *jardin anglo-chinois*: het Boekenbergpark te Antwerpen-Deurne. Weliswaar 'buitenlands', maar dichtbij genoeg om een sprekend exemplaar te leveren van wat in ons land enkel nog aan de hand van historische gegevens kan worden bepaald. Bij gebrek dus aan een inlandse duidelijke illustratie van de stijl, moeten we leentje-buur spelen in broederland

België. Bovendien vergeten we maar al te vaak dat het huidige België en Nederland daadwerkelijk ook formeel een periode van eenheid hebben gekend, het Koninkrijk der Nederlanden (1814/15-1830/39), en toen was het Boekenbergpark nog jong genoeg om van invloed te kunnen zijn geweest.

Afb. 2. Uitsnede Ferrariskaart, Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik, met Boekenberg (1777). www.kbr.be/nl/kaart-van-ferraris.

Afb. 3. Uitsnede Plan des propriétés situées sous la commune de Deurne, J. B. De Haen, met Boekenberg (1838). *Monumenten en Landschappen* 7 (1988) nr. 1, p. 17.

HET BOEKENBERGPARK, ANTWERPEN-DEURNE

Het huidige Boekenbergpark bezit nog voldoende elementen om een volwaardig park genoemd te worden: terzijde van het oorspronkelijke huis ligt een landschapspark met een grote kronkelvijver en de resten van een formele aanleg. Een en ander is in de loop der jaren wel kleiner van omvang geworden, en bebouwingen, onder meer een zwembad, hebben afbreuk gedaan aan het geheel, terwijl andere bouwsels verdwenen zijn. De behouden tuinsieraden zijn

een afgetopte pagode, een fiks grottencomplex vanwaar een vuursteenknollen brug naar een neogotische toren leidt, en in de brug direct vóór het huis liggen verborgen spuitertjes, zogenaamde bedriegertjes. Een derde, gietijzeren brug is van latere negentiende-eeuwse oorsprong. Het park is jarenlang als gemeentepark gebruikt en behoorlijk uitgelopen en gaandeweg verwaarloosd, maar de kwaliteiten van vooral het landschapspark zijn nog duidelijk te onderkennen.

Het huis, door de Antwerpse architect J.P. Bourscheit jr., dateert van 1752, en werd gebouwd voor Marie Knyff, de weduwe van een Antwerpse burgemeester. Zij heeft waarschijnlijk ook het geometrische park laten aanleggen. De gloriëtijd van het Boekenberg kwam echter met de aankoop van het goed door de bankier/koopman Jean-Guillaume Smets (1749-1818) in 1798. Opmerkelijk is dat Smets, terwijl hij vrijwel onmiddellijk aan de slag ging met een nieuw park, de aanwezige formele aanleg intact liet en blijkbaar daar ook nog enige elementen aan toevoegde. Voor wat betreft de landschappelijke aanleg kwam direct vóór het huis een kleinschalige aanleg met kronkelpaden, maar het grootste werk werd in een strook aan het oostdeel gesitueerd: naar het zuiden toe een van die typische in zichzelf gekeerde aanleggen met tal van kronkelpaden en een lichte accidentatie, maar het overige deel, tot aan de noordzijde van het park, toont meer het grote gebaar: een langgerekte serpentine vijver met flink opgehoogde oevers (er werd zelfs van een 'bergketen' gesproken) waarlangs een wandeling aan alle kanten. Algemeen wordt aangenomen dat dit nieuwe gedeelte rond 1800-1802 werd gerealiseerd, in ieder geval vóór 1805, toen een kaart de contouren van het park aangaf. Een der meest opvallende gebouwen in het landschapspark werd de Chinese pagode, 26 meter hoog, met 5 verdiepingen. Die pagode blijkt overigens schatplichtig, vooral de top, aan de pagode die te Laeken in 1782-1786 werd gebouwd voor Albrecht van Saksen-Teschen en diens vrouw Maria-Christina van Oostenrijk, en weer afgebroken in 1803. Bovendien moet toen ook het complex van toren-brug-grotten zijn gerealiseerd, evenals kleinere en kleine elementen als kluizenarij, een Chinese brug en een jonk, een Diogeneston, een schijn-mausoleum en naburige grot, het stel beelden dat een kudde en herder voorstelt, alsmede dwergenbeeldjes, een dronkaard, en Savoyards met een beer.

Afb. 4. Campagne | Buitengoed van mej. Smet. *Museum Plantin-Moretus PK.MP.05974.*

BESCHRIJVINGEN¹⁰

Drie bronnen zijn tot nu toe belangrijk: het onderschrift bij een prent van het park uitgegeven bij Hendrik Ratinckx en ondertekend V.R[atinckx?], van vóór of in 1830, benevens een brochure uit 1838. Deze beschrijvingen zijn onder meer in Stockmans gepubliceerd.¹¹ Het grootste belang (mede omdat het uitgebreide verslag van slechts circa 15 jaar na de aanleg dateert, en omdat het hier om deskundige verslaggevers gaat) heeft de beschrijving door drie Schotten die in 1817 het park aandoen in het verslag door Pat. Neill, *Journal of a Horticultural Tour Through Some Parts of Flanders, Holland, and the North of France, in the Autumn of 1817*.¹² Dit verslag volgt hier dan ook grotendeels. De beide andere bronnen worden hiernavolgend weergegeven.

Uiteraard begint Neill met de Chinese pagoda ('... with the exception of the pagoda at Kew, this proved the finest structure of the kind which any of us had

seen...'), maar geeft ook veel nadere details over de andere tuinsieraden. 'In one place is a Chinese bridge, of considerable span, harmonizing excellently with the pagoda, [...] a small junk at anchor was likewise completely in character.' De grot wordt ook vermeld: 'In another place is a bridge, built in imitation of an ancient ruin. The materials, from their appearance, very suitable for such a work, being irregular stony masses, resembling large nodules of flint, brought from the neighbourhood of Schaerbeek, a village near Brussels. Below the abutment is the entrance to a grotto, or rather to a cryptum, or cool cavernous walk of some extent; the arches and walks of which are formed of the same materials.' [...] 'One of the ornaments of the place, if it did not please us, at least gave us a surprise, being rather of a singular cast. Emerging from a shady walk, which had led us through wildernesses and groves, we came suddenly upon a grassy lawn, which seemed to be occupied by a small flock of sheep, some pasturing, and some reposing; but although we continued to advance, all remained motionless – for the sheep were carved in stone! The figures are more than thirty in number; they are presented in every sort of attitude, and, upon the whole, are not discreditable to the artist. In his anxiety, however, to render the scene perfect, he had overdone it, by adding a shepherd and two dogs: these attendants are here out of place, and the deception would be improved if they were removed. The same remark may be applied to a group in a neighbouring lawn, of a wolf attacking a bull; with the addition, that in the last the figures have less merit as pieces of sculpture. A parcel of dwarfish human beings in an opposite recess, is in still worse taste; and a drunken fellow is represented in a situation which can only disgust [implicierend dat hier een brakende of zich ontlastende dronkaard is afgebeeld]'. 'We have still no praise to bestow on the device which next succeeds, - a fancy tomb, with grated doors and windows, and the inscription *Vanitas vanitatum*: nor could we perceive either beauty of wit in an adjoining cave, being insidiously beset with fountains, and quaintly inscribed "XI. Praeceptum." The eleventh commandment, the gardener exultingly told us, was "Gardez-vous"; an injunction which was at this time quite superfluous, the pipes and stop-cocks being all out of order; a state in which we have found every threatening fountain which we have hitherto seen on the Continent. In this portentous cave, the Grecian Cynic [=Diogenes] is represented in his tub; and in

an adjoining hermitage, covered with the bark of trees, and verging to decay, an anchorite is seen poring over his missal.' Voorts was er nog een bedriegertje: een zetel die haar natte element liet voelen zodra de bezoeker erop ging zitten.

De Ratinckx-beschrijving bij de litho's van het Boekenbergpark noemt uiteraard bewonderend de pagode met haar '157 treden', en voert voort: 'Men vindt verder overal voorwerpen van verrassing; hier ziet men het gevecht tusschen eenen wolf en eenen stier (eene weluitgevoerde marmeren groep uit één stuk. De stier heeft een' horen in het lijf van zijnen vijand.) Daar ontwaart men eene groep van wit marmer, voorstellende Venus voor Amor geknield; verder, een verschrikkelijken worstelstrijd tusschen een paard en een leeuw; ginds weder, eene vreedzaam weidende kudde schapen met haren herder en diens hond (alles van steen). In eene cel, zit een eerwaardig kluizenaar, in diepe overpeinzing verzonken. Behalve een grooten vijver, over welken eene zeer schoone hooge brug ligt, onderscheidt men nog een ander groot water, omringd door meer dan tweehonderd oranjeboomen, en door een amphitheater uit graszoden tezamengesteld en rondom met heerlijke marmeren borstbeelden versierd. Op twintig plaatsen ziet men de helderste waterstralen ontspringen, maar een der meest vreemde voorwerpen is ene ruime met onderscheide onvindbare uitgangen voorziene grot, voor welke eene uit kleine rotsen vervaardigden brug, ligt. – Het is hier dat men de zon, zelfs in de grootste hitte, verdragen kan [...]'.¹³

Dan is er nog de beschrijving uit 1838, de *Description de la campagne de M. De Haen à Deurne, dite Boekenberg* [...]: 'In de oostzijde van het buitengoed loopt eene soort van bergketen ter lengte van ongeveer 400 meters, waartoe de grond voortkomende van den grooten en diepen vijver, benuttigd werd. Op deze hoogte, bezet met al de boomgewassen welke in België tehuis hooren en bovendien nog een aanzienlijk getal uitlandsche, loopen recht aangename wandelwegen. Daar waar de berg het hoogste is, heeft de hofbouwmeester¹⁴ eene onderaardsche rots aangelegd welke haar weerga in ons land niet heeft. Twee trappen van 157 treden [evident een verwisseling met de 157 treden van de pagode] leiden tot dit onderaardsch verdiep, alwaar gij in de duisternis eenige

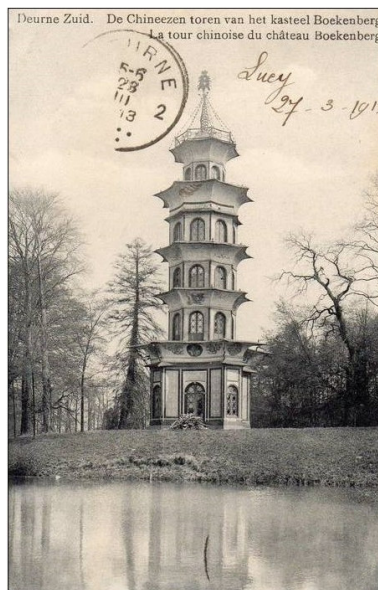
oogenblikken ronddwaalt, het steenen beeld van eenen eremijt ontmoet en eindelijk het daglicht ontwaart: gij bevindt u plotseling op eene brug boven het water en in het verrassendste deel der grot. Kortom, men denkt onwillekeurig aan de grot van Han-op-de-Lesse, aan de grot der vermaarde villa Pallavicini, te Pegli, nabij Genua.¹⁵

DE VERSCHILLENDE ONDERDELEN GEDUID

Een aantal van de elementen in het park verdienen nadere beschouwing, aangezien ze iets duidelijk maken over de context waarin het park gezien moeten worden.

- Pagode.

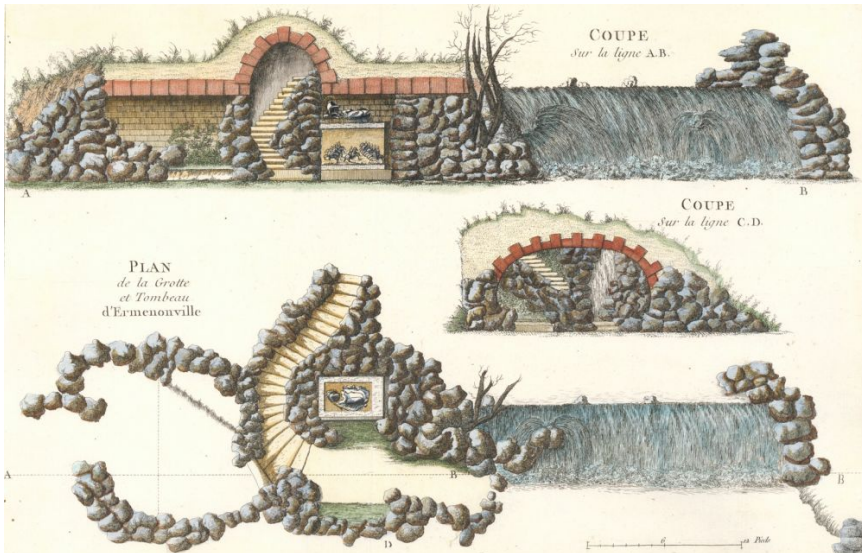
Blijkbaar in concurrentie met die van Laeken gebouwd. Architect was waarschijnlijk de Duits-Belgische bouwmeester Jan Kaulman. De Deurnese pagode heeft vele overeenkomsten met het in 1803 afgebroken voorbeeld. Zelf werd de pagode van het Boekenbergpark in de jaren 1950 op de onderste etage na, gesloopt. Het is merkwaardig dat deze toch belangrijke, zeer omvangrijke en fraai versierde Boekenbergse pagode eigenlijk door geen van de internationale handboeken over chinoiserie ooit is gesignaleerd, enkel in de weinig bekende, uitstekende studie van Miranda Verswijvelen.¹⁶

Afb. 5. De Chinezen toren van het kasteel Boekenberg

- Grot, brug en toren.

De grot is een van de meest uitgebreide in Europa. Door middel van de brugverbinding vormt het eigenlijk één ensemble met de toren (op gegeven moment De Jachttoren genoemd) aan de overzijde van de grote vijver.

Afb. 6. De grot van Ermenonville met een trap met stenen treden die in een bocht van bovenaf naar een ruimte uitgeeft en uiteindelijk op een waterval stuit, als op Boekenberg. G.L. le Rouge, *Les jardins anglo-chinois III-19*.

- Ton van Diogenes.

Een tuinsieraad als de Ton van Diogenes, met de Filosoof al dan niet in of vóór zijn ton, en al dan niet met lamp ('... ik zoek mensen...'), is een zeer zeldzaam verschijnsel in de tuinkunst. Er zijn tot nu toe vijf of zes voorbeelden bekend in Europa. Twee daarvan in voorbeeldboeken (J.G. Grohmann's *Ideen-Magazin* van na 1790 [zonder Diogenes zelf] en G.L. le Rouge uit 1787).¹⁷

Daarbij is Le Rouge feitelijk een afbeelding van de toen bestaande ton in het Bagno van Steinfurt, behandeld in Cahier XVIII en XIX van diens seriewerk *Les jardins anglo-chinois*. Een beschrijving uit 1791 benoemt dit deel van het Steinfurtse park: 'Hier sieht man den Diogenes, wie er in seiner einfachen mit Moos bewachsenen Tonne, den Lauf dieses herumirrenden Gewässers betrachtend, seinen Gram unterbricht, seinen Schmerz einschläfert und den Vorübergehenden zuzurufen scheint: "Wo is der fühllose Unglückliche, der von diesem Wasser nicht den Eindruck auf sein Herz empfunden hat?" Op T.A. Hartmeyer's plattegrond uit 1794 van het landschapspark van Twickel,

Overijssel, geeft de legenda een 'Ton' aan. Hemelsbreed is Twickel 25 kilometer van Steinfurt vandaan, en het ligt voor de hand dat hier, naar het voorbeeld van Steinfurt, ook een Diogeneston werd uitgevoerd. Het is goed mogelijk dat Smets op de idee voor een Diogeneston is gekomen door Le Rouge's publicatie, zoals hij mogelijk meer voorbeelden uit dit seriewerk kan hebben nagevolgd, zie onder.¹⁸

Afb. 7. De Ton van Diogenes. G.L. le Rouge, Les jardins anglo-chinois XIX-43.

- Schaapskudde.

Een zeer vroeg voorbeeld was te vinden in Lunéville, waar in of vóór 1742 een merkwaardige reeks scènes werd uitgebeeld langs de oever van een kanaal dat door de tuin aldaar voer: houten beelden van mensen en dieren werden door automaten aangedreven, en waar naast een kluizenaar, een werkende molen, en hutten met inwoners, ook een schaapskudde met een schalmei spelende herder te zien was. Arthur Young, de Britse agronoom, geeft in zijn reisverslag door Frankrijk uit 1787 de inhoud van een tuin in een huis te Toulouse weer, het eigendom van *monsieur* Du Barry (waarschijnlijk het park van La Reynerie, ca. 1781 aangelegd voor Guillaume du Barry): 'In the space of an acre, there are hills of genuine earth, mountains of pasteboard, rocks of canvas; abbés, cows,

sheep, and shepherdesses in lead; monkeys and peasants, asses and altars, in stone; fine ladies and blacksmiths, parrots and lovers, in wood; windmills and cottages, shops and villages; nothing excluded but nature.¹⁹

Afb. 8. Kew Gardens met schapen. G.L. le Rouge, Les jardins anglo-chinois VI-4.

- Beeldengroep van een beer met Savoyards.

Wordt geïnterpreteerd bij Van Den Bossche als een berenjacht, maar is waarschijnlijk een 'dansende beer' zoals deze door rondtrekkende 'kermislieden' uit Savoye wel werd getoond in Europa. Van zulke Savoyards wordt in de negentiende eeuw vaker melding gemaakt, en een litho van een dergelijke familie (man, vrouw, kind en hond, de vrouw met een draailier, en de mand met een beer aan een ketting) dateert uit 1804, door Henry William Bunbury.

Afb. 9. Savoyards met beer. British Museum AN00321670_001_I.

- Kluis.

De kluis, bekleed met boomschors, heeft blijkbaar een beeld van een kluizenaar lezend in een missaal. Dit is het gebruikelijke type sierkluis. In een latere beschrijving wordt gesteld dat de kluizenaar toen in het grottencomplex aanwezig was, evenals andere beelden.

- Schijn-mausoleum/'Gevangenis'.

Een ruimte met getraliede vensters en deuren (dit herinnert aan een soortgelijke, nog bestaande ruimte in de *jardin anglo-chinois* van Wilhelmsbad te Hanau, en overigens ook het Rotshuis op Gunterstein uit 1793), met een naburige holte waarin bedriegertjes.

- Schommel.

De 1838 beschrijving vermeldt ook nog een 'in chinese stijl versierde schommel'. Een dergelijke schommel is afgebeeld in Le Rouge. Samen met de jonk, de pagode, en de Chinese brug moet dit deel van het park als een Chinees landschap worden geïnterpreteerd.

Afb. 10. De schommel G.L. le Rouge, Les jardins anglo-chinois XI-16.

- 'Bedriegertjes'.

Overal in het park lijken bedriegertjes aanwezig te zijn, ofschoon het merendeel niet meer werkte. Een aantal mogelijk deels (vooral die welke nu nog aanwezig zijn direct vóór het huis) al daterend uit de fase Knyff.

HET BOEKENBERGPARK ALS JARDIN ANGLO-CHINOIS

De kenmerken van het Boekenbergpark zoals die in de diverse beschrijvingen tot uiting komen en waarvan we een aantal belangrijke elementen heden ten dage nog kunnen zien, geven aan dat het park een *jardin anglo-chinois* was. Het beantwoordt grotendeels aan de signatuur van de genoemde stijl: een formele en een landschappelijke aanleg werden gecombineerd; er waren vele speelse elementen; het park was druk bezet met bouwwerken en beelden, terwijl deze laatsten de indruk moesten geven dat het park bevolkt was met dieren en mensen; er waren een aantal Chinese aspecten aan de tuin; en het gaat om een

samenstelsel op betrekkelijk kleine oppervlakte.

Maar het lijkt verder te gaan dan dat: Smets heeft waarschijnlijk het werk van Le Rouge gekend en gebruikt. Veel tuinsieraden komen als zodanig voor in het deelwerk. Zo bijvoorbeeld bij de grot: in het *Cahier* III van 1785, plaat nr. 19, staan de doorsnede en plattegrond van de grot in Ermenonville afgebeeld. De trap met stenen treden die in een bocht van bovenaf naar een ruimte uitgeeft en uiteindelijk op een waterval stuit komt overeen met de entree en de eerste ruimte van de Boekenbergse grot. Het ensemble van grot, waterpartij waarover brug, en toren aan de overzijde, staat eveneens in Le Rouge (XXI, plaat 1). Dit *Cahier*, en nog een tweede, XIX, werd geheel gewijd aan de beroemde tuin van Steinfurt, en het is hier dat we verdere motieven terugvinden uit het Boekenbergpark: de Diogeneston (plaat 43). Diverse chinoiserie vaartuigen die tot voorbeeld voor Smets' jonk kunnen hebben gediend zijn te vinden in V, plaat 16, en IV, plaat 12. Zelfs de genoemde Chinese schommel is te vinden in *Cahier* XI, plaat 16, al is dat exemplaar wel heel erg exuberant en weten we niet hoe de Boekenbergse schommel er heeft uitgezien. Ook schapen zijn te zien, nota bene in de weergave van Kew Gardens met haar pagode: *Cahier* VI, plaat 4.

De grotten in het Boekenbergpark, noch überhaupt het park zelf, zijn in de tuinhistorie buiten Vlaanderen, bekend. Zelfs de spectaculaire Chinese pagode (toch één van ongeveer enkel een dozijn voorbeelden in Europa) is zoals gezegd onbekend in de twintigste-eeuwse literatuur over Europese chinoiserie bouwwerken en exotische architectuur. Maar het Boekenbergpark blijkt wanneer men rekening houdt met de verdwenen elementen, een perfecte uiting te zijn geweest van die internationale tuinstijl, *jardin anglo-chinois*. Daarom ook is het Boekenbergpark een sleutel tuin binnen de Europese tuingeschiedenis.²⁰

NOTEN

¹ Dit artikel steunt deels op het eerder door de auteur gepubliceerde "Men vindt verder overal voorwerpen van verrassing": het Boekenbergpark te Antwerpen-Deurne als *jardin anglo-chinois*', *PorteFolly: nieuwsbrief van de DonderbergGroep*, nr. 46 (zomer 2018), p. 3-7.

² Onder meer Ben Olde Meierink, Lucia Albers en Carla Oldenburger hebben in de jaren 1990 bijgedragen tot een discussie over tuinstijlen, met name in het *Cascade bulletin voor tuinhistorie*.

³ Zie Martin van den Broeke, *Jan Arends: buitenplaatsen op Walcheren*, Alphen aan den Rijn 2001, p. 17-32.

⁴ Zie Jan Holwerda en Wim Meulenkamp, *De gardeneske tuin: Huize Jekschot te Veghel rond 1900, een afbeeldingenreeks*, TuinTerTijd III, Netterden 2015.

⁵ De term werd voor ons land geïntroduceerd in, Wim Meulenkamp, *Langs historische parken en tuinen*, Utrecht 1994. Zie verder onder meer Diana van den Berg, *Het nuttige met het aangename vereend: de Hollandse 'ferme ornée'*, afstudeerscriptie, Wageningen 1997, en Wim Meulenkamp, *Ferme ornée, Onze eigen tuin* (lente 2012), p. 12-13.

⁶ Wel worden de genoemde stijlen kort vermeld (m.i. niet altijd met sluitende omschrijvingen) in Anne Mieke Backer, Eric Blok en Carla S. Oldenburger-Ebbers, *De natuur bezworen*, Rotterdam 1998. Het (leer)boek is een positieve uitzondering op het gebrek aan internationale historische oriëntatie voor wat betreft tuinkunst-geschiedschrijving in Nederland.

⁷ Zie Véronique Royet e.a., *Georges Louis Le Rouge: Les jardins anglo-chinois*, Parijs 2004. Dit boek toont alle afbeeldingen van Le Rouge, maar in sterk onderscheiden formaat. Dit euvel is opgeheven bij de uitstekende facsimile van Le Rouge's werk, uitgegeven bij Verlag Dr. Alfons Uhl, Nördlingen 2009, met een gedegen inleiding door Iris Lauterbach.

⁸ Over De Ligne verscheen relatief recent een verhelderende biografie: Philip Mansel, *Prince of Europe: The Life of Charles-Joseph de Ligne, 1735-1814*, Londen 2005, ed. pr. 2003.

⁹ Van de huidige tuinliteratuur is met name richtingwijzend Dora Wiebenson, *The Picturesque Garden in France*, Princeton 1978. Ook belangrijk blijkt Osvald Sirén, *China and Gardens of Europe of the Eighteenth Century*, Washington 1990 (ed. pr. New York 1950). Enige goede voorbeelden geeft onder meer Gilles-Antoine Langlois, *Folies, Tivolis et attractions: les premiers parc de loisirs parisiens*, Parijs 1991.

¹⁰ De belangrijkste twintigste-eeuwse geschiedkundige notities en observaties over het park, zijn in alfabetische volgorde: N.I. Crahay, *Verslag aangaande de goederen geheeten: Boeckenberg en Teboulaer onder Deurne*, Antwerpen 1911; A. De Graeve, *Geschiedenis die niet geschreven staat: kasteel Boeckenberg, Heemkundig Handboekje*, XXXI (1983) nr. 1, p. 16-18; Stefaan Grieten, *De Chinese toren van Boekenberg: het wonderkind van Jan Willem Smets*, in: *Vreemd gebouwd: Europese en niet-Europese elementen in onze architectuur*, Antwerpen en Turnhout 2002, p. 257-268; Wim Meulenkamp, *Boekenbergpark*, Antwerpen-Deurne, in: Wim Meulenkamp, *Langs historische parken en tuinen: routes in Nederland en België*, Utrecht/Antwerpen 1994, p. 186-187; Jos Proost, *Het Domein Boeckenberg voorheen en thans, Heemkundig Handboekje*, VIII (1960), p. 5-42; J.A.E. Slembrouck, *Een bezoek aan het Boekenbergpark in de eerste jaren van het verenigd koninkrijk, Heemkundig Handboekje*, XXII (1974) nr. 1, p. 8-20; J.B. Stockmans, *'Boekenberg'*, Deurne en Borgerhout, s.l. 1975, p. 203-210 (= *Kastelen en luthoven van Deurne en Borgerhout*, Brecht 1902); Herman Van Den Bossche, *Het Boekenbergpark te Deurne, M&L I* (1982) nr. 6, p. 10-18; Miranda Verswijvelen, *Chinese tuinpaviljoenen in België* (= *Jaarboek Axis: Speleologische Stichting Deurne & Werkgroep Natuurhistorisch Museum Boekenberg*, XXIII, nr. 38), 1992, p. 95-111.

¹¹ Stockmans, 1975, p. 209.

¹² Uitgave: Edinburgh 1823. Het gedeelte over het Boekenbergpark, pagina's 97-110, werd deels gereproduceerd in Van Den Bossche, 1982 en in Grieten, 2002.

¹³ Stockmans, 1975, p. 207-208.

¹⁴ Wie de in aanmerking komende hofbouwmeester was is mij nog niet duidelijk. Een architect dus die rond 1800 in het Antwerpse actief was.

¹⁵ Stockmans, 1975, p. 208.

¹⁶ Verswijvelen, 1992.

¹⁷ *Vue du Tonneau de Diogène*, uit G.L. le Rouge, *Jardins anglo-chinois*, cahier XIX, 1787, plaat 43. En Diogenes Hütte, uit J.G. Grohmann, *Ideenmagazin für Liebhaber von Gärten*, cahier XVIII, 1797-1798, plaat 1.

¹⁸ Voor Diogenestonnen, zie Wim Meulenkamp, De Diogenes-ton als tuinornament in Europa aan het eind der achttiende eeuw: Duitsland, Zweden, de Nederlanden, *Cascade bulletin voor tuinhistorie*, 20 (2011) nr. 1, p. 28-40. De ton in het onderhavige park: *op. cit.*, p. 37-38.

¹⁹ Arthur Young, *Travels in France During the Years 1787, 1788 & 1789*, Cambridge 1929, p. 28.

²⁰ Dank aan Arinda van der Does en aan Jan Holwerda.